

A Pathological Approach to Irony Studies in Persian Literature

Seyyed Mahmoud Reza Gheibi¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor in the Department of Persian Language and Literature at Islamic Azad University, Marand Branch, Iran. E-mail: ma_gheibi@yahoo.com

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
29, September, 2024

In Revised form:
31, March, 2025

Accepted:
9, April, 2025

Published Online:
2, June, 2025

Keywords: Persian
Figure of speech,
Irony, Literary
Criticism, Pathology,
Rhetorical Sciences.

Irony as one of the discussions in rhetorical sciences has been disputable since the beginning until now and there has been no single definition which could have explained the essence of this rhetorical/linguistic technique in a correct way. One of the most controversial and frequent literary topics is the topic of irony, one of the subsets of rhetoric. Understanding the meanings of combinations and words in Persian literary texts is in the category of understanding the ironic and secondary meanings of those combinations. To solve this problem (understanding the texts of Persian literature), commentators, proofreaders, anthologists, footnote writers, critics and researchers each made efforts to establish the relationship between the reader and the writer with their own special solution, including footnotes and annotations, and by deciphering Allegorical (and metaphorical) combinations introduce the reader to the meaning of the text. In books and articles on rhetoric, different definitions with different examples have appeared. However, for the researchers in this field, there has been an Achilles heel, and those who have started a new research, put their hands on that weak point. The present study tries to have a pathological approach to landslides of irony, the definitions of irony and their weak points, the methods of studies on irony, and the neglected Points by the researchers. In addition, and the cases on the pathology of irony studies have been discussed. The research method in this study is descriptive and analytical. The statistical population of this research includes several rhetorical books, which were discussed and compared after a detailed study of the definitions and explanations and examples in these sources, and the most important points of commonality and difference between them were examined. The analysis of the samples clarified their commonalities and differences to a great extent, and the most important results of this study were presented in the results section. After examining different rhetorical and linguistic sources and discussing about the existing samples, it was found that the most important weak points in the pathology of irony included neglecting some issues such as ordinary speech, text, and dialectical and social matters, etc. Critics and commentators have not considered everyday language to have metaphors and allusions and have always tried to extract all examples of rhetoric from literary texts; While the common people in the streets and markets use this method more. In the existing rhetorical books, various definitions of irony have been presented, these definitions are to the extent that sometimes they overlap and include, sometimes they are contradictory, sometimes they are name changes, etc. It has been observed many times in the comments of Persian poems and literary texts that commentators and instead of words such as "means of" and "ie", the correctors have used "irony" and "an allusion to". Suggestions were offered for these cases.

Cite this The Author: Gheibi, S.M. R., (2025), A Pathological Approach to Irony Studies in Persian Literature, Journal of Literary Criticism and Rhetoric, Vol 14, Issue 1, Ser.No. 37, Spring, (83-102). DOI:10.22059/jlc.2025.380548.2014

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

Irony has always been a controversial subject in rhetoric, and no single, comprehensive definition has yet been provided to precisely explain the nature of this figure of speech. Various books and articles on rhetoric have offered different definitions with a variety of examples, but there has always been a gap for those who have set out to investigate it. One of the pitfalls associated with the interpretation of old literary texts is the meaning of ironical expressions. Rhetoricians have long been making serious attempts to spell out irony; the multiplicity of rhetorical books, and subsequently the multiplicity of definitions and illustrations are good evidence for such attempts. Although irony is not the only literary device which has been subject to plurality of identification, and metonymy and metaphor have had a similar status, the frequency of irony in Persian language and literature has made researchers more concerned with it. The recognition of the structure and type of a novel expression in a text and achieving an appropriate interpretation of it requires adopting a proper and scientific method. However, coming up with such a method is on occasion quite difficult as evidenced by the lack of consistency in different interpreters' and commentators' opinions on whether an expression is metaphor, metonymy or irony. The development of new sciences has solved many problems of the humanities. A science like linguistics, which, in a sense, has been generated from the heart of literature, has dealt with many linguistic and literary issues but failed to date to effectively untangle the issues of prosody, rhetoric and semantics. Another problem faced by rhetoricians is the negligence of texts outside the realm of Persian literature. All the prosodic, rhetorical and semantic devices have been associated with literary texts, be it prose or poem. Never before has ordinary, everyday language been approached in terms of metaphor, irony or allusion, with all examples of rhetoric being extracted from literature. The present study aims to examine pathologically the flaws in defining and researching irony, identifying and discussing cases of such deficiencies. The study employed a descriptive-analytic method in which various definitions and explanations of irony offered in major books of rhetoric were studied, existing samples of ironical expressions were recorded and categorized based on attitudes and interpretations and then analyzed drawing upon books, articles and other relevant sources. The corpus used in the study involves a good number of rhetorical books whose definitions and descriptions of irony were thoroughly studied and analyzed comparatively so that the similarities and differences among them could be identified. The analysis of data to a great extent revealed commonalities as well as inconsistencies. According to the results, the primary flaws were as follows: the use of irony for allusion and metaphor and vice versa (i.e., the use of the terms metaphor and allusion for irony), wrong allegorical examples of irony in dictionaries, lack of consistency between contemporary research findings and linguistics, vagueness of the terms 'clarity' and 'mystery' based on which irony is categorized into *Ima'* (innuendo), *Talvīh* (implication), *Ramz* (enigma), and *Ta'riz* (a kind of irony used peculiarly between two people and is often unrecognizable by others), failure to consider sociological, textual and contextual issues in discussing irony, focus entirely on written standards in defining irony, wrong reference to dialectal features as irony, failure to consider ambiguity in some ironical expressions, and negligence of everyday language as well as socio-dialectal aspects. This study indicated that a major flaw in interpreting old literary texts is to do with the meaning of ironical expressions. The existing rhetorical books suffer from discrepancies in the definitions of irony so that they sometimes show overlap and inclusion, sometimes contradictions, and sometimes changes of names. In the footnotes and comments annotating Persian poems and literary texts, commentators and editors have most often used the phrase 'refers ironically to' instead of expressions like 'it means' or 'that is'. In many dictionaries, irony has commonly been misnamed allusion, metaphor and even ambiguity. The syntagmatic and paradigmatic relations proposed by linguists, particularly Saussure, which led to the identification of two metaphorical and figurative poles, could also apply to irony and allusion, and by placing allusion on the

syntagmatic axis, some inconsistencies may somewhat be cleared up. There are many poems in Persian literature that have been composed to fulfil certain purposes mediated by Ta'riz; however, this layer of meaning has often remained unnoticed, with the poems being interpreted otherwise without recourse to Ta'riz. Generally, subsuming Ta'riz under irony is not without problems. Specialized books have given less attention to sociological foundations of irony and limited themselves to the collection and arrangement of ironical expressions. An expression, depending on the text and context in which it occurs, can take on different, and at times opposing, meanings. Detached from the text and context, the intended meaning of the speaker or writer will hardly be intelligible. Growing up in different linguistic environments, most Iranian poets and literati spoke languages in addition to Persian, the language of poetry and literature, and have naturally used local expressions in their poems. Such environmental and dialectal variations are so common in Persian language and literature. Oddity of an expression like *Nan Shekasta* (breaking bread meaning failure to appreciate the value of something) is not necessarily the sign of its being an irony. Mentioning the psychological factors that are at work in creating an irony can to some extent account for its context. Such factors as religion and faith, gender, power, etc. make speakers of a language use it ironically, coded or conventional. When the language is decoded, other words and phrases replace the original ones. The vernaculars as well as dialects used in different occupations are full of mysteries and ironies, which should extensively be dealt with in discussions of irony, but this has not been the case. Still another controversial and confusing concept in Persian literature is allegorical metaphor, otherwise referred to as compound metaphor. This type of metaphor is also addressed in depth and its differences with irony are specified. The final section of the current study involves suggestions for approaching the problems of researching irony, some of the most important of which are as follows: a) the term irony should not be used exclusively for literary texts, as it is functional in other types of texts, b) the terms metaphor and allusion should not be confused with irony, c) critics and commentators of literary texts should be extremely careful in selecting words and should avoid using 'ironically refers to' or 'is an allusion to' instead of expressions like 'it means' or 'that is', d) the use of Ta'riz in texts is problematic and had better be avoided, e) to identify irony, it is necessary that researchers take sociological aspects of the text into consideration, f) using the term irony to explain a lexical item without reference to its relevant text should be avoided, as this may give rise to confusion and misinterpretation, and g) the terminology associated with dialects and bilingual regions should not be mixed up with those of literature, and it is essential for researchers to properly sort them out.

رویکردی آسیب‌شناسی به کنایه‌پژوهی در ادب فارسی

سید محمود رضا غیبی^۱

ma_gheibi@yahoo.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرند، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۷/۰۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۱/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۱/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۲/۱۲

واژه‌های کلیدی: کنایه،

علوم بلاغی، آرایه ادبی، نقد

ادبی، آسیب‌شناسی.

کنایه، به‌عنوان یکی از مباحث علم بیان از آغاز تاکنون، همواره بحث‌انگیز بوده است و هیچ‌گاه در این مورد، تعریف واحدی که جوهره این فن بلاغی - زبانی را به‌درستی تبیین کند، ارائه نشده است. در کتب و مقالات بلاغی، تعاریف متفاوتی با مثال‌های گوناگون آمده است؛ اما همیشه برای آن‌هایی که به این حوزه پرداخته‌اند، نقطه‌ضعفی وجود داشته است و کسانی که به تحقیق تازه‌ای دست زده‌اند به آن نقطه ضعف اشاره کرده‌اند. در این پژوهش، سعی شده است با رویکردی آسیب‌شناسانه، به لغزشگاه‌های کنایه، تعاریف کنایه و نقاط ضعف آن‌ها، روش‌های کنایه‌پژوهی و موارد غفلت پژوهشگران، پرداخته شود و مواردی از آسیب‌های کنایه‌پژوهی، مورد بحث و بررسی قرار گیرد. روش تحقیق در این پژوهش، به‌صورت توصیفی و تحلیلی است. جامعه آماری این پژوهش، شامل چندین کتاب بلاغی است که پس از مطالعه دقیق تعاریف و توضیحات و بررسی نمونه‌های موجود در این منابع، مورد بحث و مقایسه تطبیقی قرار گرفتند و مهم‌ترین موارد اشتراک و اختلاف آن‌ها بررسی گردید. تحلیل نمونه‌ها تا حد زیادی اشتراکات و اختلافات آن‌ها را روشن ساخت و مهم‌ترین نتایج این بررسی در بخش نتایج ارائه گردید. پس از بررسی منابع مختلف بلاغی و زبانی و بحث در مورد نمونه‌های موجود، مهم‌ترین نقاط ضعف در آسیب‌شناسی کنایه عبارت بودند از عدم توجه به زبان روزمره، عدم توجه به متن، بی‌توجهی به مسائل گویشی و اجتماعی و... . در این پژوهش مشخص شد یکی از لغزشگاه‌های شرح متون ادبی کهن، معانی ترکیبات کنایی است. منتقدان و شارحان، زبان روزمره را دارای استعاره و کنایه و مجاز ندانسته‌اند و همیشه سعی کرده‌اند تمام مثال‌های بلاغت را از متون ادبی استخراج کنند؛ درحالی‌که مردم عوام و کوچه و بازار از این شگرد بیشتر استفاده می‌کنند. در کتب بلاغی موجود، تعاریف مختلفی از کنایه ارائه شده است، این تعاریف به حدی است که گاهی همپوشی و اشتغال دارد، گاهی متناقض است، گاهی تغییر نام است و... . در ذیل و تعلیقات اشعار و متون ادب فارسی بارها مشاهده شده است که شارحان و مصححان به‌جای کلماتی نظیر «منظور از» و «یعنی»، از «کنایه» و «کنایت است از» استفاده کرده‌اند. در پایان مقاله نیز پیشنهادهایی نیز در این موارد ارائه شد.

۱. مقدمه

یکی از بحث‌انگیزترین و پربسامدترین مباحث ادبی، بحث کنایه از زیرمجموعه‌های علم بیان است. فهم معانی ترکیبات و مفردات متون ادب پارسی درگرو فهم معانی کنایی و ثانوی آن ترکیبات است. برای حل این مشکل (فهم متون ادب پارسی) شارحان، مصححان، فرهنگ‌نویسان، حاشیه‌نویسان، منتقدان و محققان هرکدام تلاش‌هایی کردند تا با راه‌حل ویژه خود اعم از حاشیه‌نویسی، پانویسی و شرح‌نویسی ارتباط خواننده و نویسنده را برقرار نمایند و با رمزگشایی از ترکیبات کنایی (و مجازی) خواننده را بامعنای مطلب آشنا کنند.

«کنایه یکی از صورت‌های بیان و اسلوب هنری گفتار است. بسیاری از معانی را اگر با منطق عادی گفتار بیان کنیم، لذت‌بخش نیست و گاه مستهجن و زشت می‌نماید، از رهگذر کنایه می‌توان به اسلوبی دلکش و مؤثر بیان کرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۴۰).

«استعمال کنایه از باب ظرافت است در فکر یا بیان و گویی به کلام عادی رنگی از شعر می‌دهد و تیزهوشی و ظرافت را به چالش می‌خواند. برای کنایه در غزل، تقاضا، انتقاد و در هجو خدمت بسیار به شاعران می‌کند» (زرین‌کوب، ۱۳۷۴: ۷۴).

یکی از لغزشگاه‌های شرح متون ادبی کهن، معانی ترکیبات کنایی است. بلاغیان از آغاز تا حال در ارائه یک تعریف دقیق و به اعتباری جامع‌و‌مانع، سعی‌ها کرده‌اند، تعدد کتب بلاغی و به تبع آن تعدد تعاریف و روش‌های شناسایی کنایه، خود دلیل این تلاش‌ها است. اگرچه کنایه به‌تنهایی در این میان، دچار تعاریف متعدد نشده است و مجاز و استعاره هم‌چنین وضعیتی دارند؛ اما بسامد کنایه در زبان و ادب فارسی این تحقیقات را پردامنه‌تر کرده است.

اگر روزی در متنی به یک ترکیب تازه دست‌یابیم، برای رسیدن به معنی، نیاز به یک روش صحیح و علمی داریم تا بدان وسیله به شکل و نوع بلاغی آن ترکیب برسیم. در مواقعی رسیدن به چنین امری دشوار است و شاهد هم تعدد آرای شارحان و مفسرین در مورد استعاره، مجاز و کنایه بودن یک ترکیب است.

در ذیل متون ادب فارسی، شروحي ارائه شده است که در آن‌ها کلمه «کنایه» نه در معنای اصلی به‌کاررفته و نه در معنای «مجازی» بلکه جاهایی صرفاً مترداف، کلمه «یعنی» آمده است. در فرهنگ‌ها ترکیباتی آمده است که کنایه نیست؛ اما به نام کنایه ثبت‌شده است یا برعکس کنایه است و به نام مجاز یا استعاره ثبت شده است.

جدا از پشتوانه علوم بلاغی - که طبق سنتی، مجاز، جزو کنایه بوده یا کنایه جزو مجاز بوده و حتی در مواردی هر نوع جایگزینی لغتی به جای لغت دیگر را عوام، کنایه می‌دانستند - اهمال فراوانی در کنایه‌شناسی وجود دارد. هیچ دو تعریفی در متون علوم بلاغی در مورد کنایه شبیه هم

نیستند، این خود، نشانگر تفاوت آرای محققان این حوزه است که چقدر در این امر اختلاف‌نظر دارند.

در متون ادب فارسی و یا متون تفسیری و نقدهای آنان، در مورد کنایات اشتباهاتی راه‌یافته است که خود مصدر اشتباهی دیگر شده است. تعدادی از محققین هم که به بحث تخصصی علم بیان پرداخته‌اند، نتوانسته‌اند مشکلات را حل نمایند و بر نگرش و تعریف قبلی فقط تعریفی افزوده‌اند. این مخالف‌خوانی همواره وجود داشته است.

پیدایش علوم جدید در عصر معاصر، بسیاری از مشکلات علوم انسانی را حل کرده است، دانشی نظیر زبان‌شناسی که به‌نوعی از بطن ادبیات زاییده شده است تا حدود بسیاری چنین مشکلاتی را حل کرده است، ولی تا حال آن‌گونه که باید گره بدیع، بیان و معانی به دستیاری زبان‌شناسی باز نشده است.

عدم توجه به علوم خارج از متون ادب پارسی، مشکل دیگری است که بلاغیون به آن دچار شده‌اند. تمام فنون و صنایع بدیعی، بیانی و معانی ویژه نظم و نثر و شعر تلقی شده است. هیچ‌گاه زبان روزمره را دارای استعاره و کنایه و مجاز ندانسته‌اند و همیشه سعی کرده‌اند تمام مثال‌های بلاغت را از متون ادبی استخراج کنند.

۱. پیشینه پژوهش

در زمینه کنایه، به‌صورت کلی، کتب و مقالات زیادی نوشته‌شده که ذکر نام آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد. بسیاری از محققان، در کتب و پایان‌نامه‌های خود به استخراج انواع کنایه در متون ادبی پرداخته‌اند؛ مثل کنایه‌های رایج در فرهنگ فارسی، کنایه‌های قرآنی، کنایه‌های شاهنامه، حافظ، نظامی، سعدی، مولوی و بقیه بزرگان ادب فارسی؛ اما به‌صورت خاص، در مورد آسیب‌شناسی کنایه کمتر توجه شده است. خضری و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی ساختار کنایه در زبان فارسی و عربی» به بررسی و مقایسه کنایه در دو زبان فارسی و عربی پرداخته است. رزاقی‌شانی (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای با عنوان «کنایه در فرهنگ‌های لغت» به بررسی معانی و تفاسیر مختلف کنایه در کتب لغت پرداخته است و ذوالفقاری (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «تفاوت کنایه با ضرب‌المثل» به وجوه تمایز کنایه که برخی مواقع با ضرب‌المثل اشتباه می‌شود، دهمرده و همکاران (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «کنایه، لغزان‌ترین موضوع در فن بیان» علت تفاوت‌های تعاریف کنایه را مورد بررسی و کنکاش قرار داده است. وحیدیان کامیار (۱۳۷۵) در مقاله‌ای با عنوان «کنایه، نقاشی زبان» به زیبایی‌شناسی مفهوم کنایه در ادبیات و رموز اهمیت آن، اشاره کرده است. همان‌طور که اشاره شد، در اکثر این مقالات به تعاریف و مقایسه تعاریف پرداخته شده و علل اختلاف‌نظر و ارائه راهکار درست برای رسیدن به اتفاق نظر را مورد فراموشی قرار داده‌اند. در این پژوهش سعی شده به دلایل اختلاف‌نظر و

آسیب‌های موجود در بحث کنایه اشاره شود و در صورت امکان راهکاری برای رسیدن به وحدت رویه در شناسایی و تعریف کنایه، ارائه شود.

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، کتابخانه‌ای است و یافته‌های پژوهش به‌صورت توصیفی و تحلیلی ارائه شده‌اند که ابتدا تعاریف و تفاسیر مختلف کنایه در کتب مهم علم بیان، مورد مطالعه قرار گرفت و نمونه‌های موجود از حیث نگرش و تفسیر، فیش‌برداری گردید و پس از طبقه‌بندی، با مراجعه به کتب و مقالات و سایر منابع اطلاعاتی، به تحلیل و بررسی آن‌ها پرداخته شد.

۳. بررسی آسیب‌های کنایه پژوهی در ادب فارسی و مطالعات ادبی

بحث پیرامون کنایه، بسیار درازدامن است و نقد کنایه هم به همان اندازه می‌بایست درازدامن باشد؛ اما ذکر دو نکته در اینجا لازم است؛ نکته اول: بسیاری از اصطلاحات واردشده در بحث کنایه، تکرار مکررات است و فقط نام جدید است که اضافه کرده‌اند. نکته دوم: در این مقاله سعی بر آن نیست که همه آسیب‌های کنایه‌شناسی بررسی شود؛ چه‌بسا خود این هم آسیبی داشته باشد، اما تلاش کرده‌ایم از آسیب‌های مهم کنایه‌شناسی، به چند مورد اشاره کنیم.

۱.۴. ارائه تعاریف متفاوت در مورد کنایه:

در کتب بلاغی موجود تعاریف مختلفی از کنایه ارائه شده است، این تعاریف به حدی است که گاهی هم‌پوشانی و اشتغال دارد، گاهی متناقض است، گاهی تغییر نام است و... در زیر چند نمونه از آن‌ها ارائه می‌شود و در خاتمه چند نکته در مورد تعاریف ذکر می‌گردد:

۱.۱.۴. «ابن اثیر، کنایه را شاخه‌ای از استعاره می‌داند و به نظر او نسبت میان استعاره و کنایه نسبت خاص به عام است: یعنی هر کنایه‌ای استعاره است ولی هر استعاره‌ای کنایه نیست.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۴۳).

«به نظر او (ابن اثیر) فرق میان کنایه و تعریض آن است که در کنایه پای مجاز به میان نمی‌آید. او بر این اساس کنایه را همچون تشبیه که قبلاً آن را از اقسام مجاز شمرده بود، از مصادیق مجاز می‌شمرد، اما چیزی نمی‌گذرد که کنایه را به‌این علت که نامی از مکنی عنه برده نمی‌شود، از اقسام استعاره می‌شود.» (شوقی ضیف، ۱۳۸۳: ۴۵۳)

۲.۱.۴. ابوجعفر بیهقی در تعریف کنایه گفته است: «الکِنَايَةُ أَنْ تَتَكَلَّمَ بِشَيْءٍ وَ تُرِيدَ بِهِ غَيْرَهُ» (میرزانی، ۱۳۷۸: ۸۵۴)

۳.۱.۴. نصرالله تقوی: «کنایه، ذکر لازم و اراده ملزوم است یا برعکس.» (تقوی، ۱۳۶۲: ۱۹۹).

۴.۱.۴. کزازی: «سخنور اگر بایسته (لازم) چیزی را در سخن بیاورد و از آن بایسته، خود آن چیز را بخواهد، کنایه‌ای را بکار گرفته است و در کنایه معنای بایسته یا به سخنی دیگر، معنی راستین کنایه نیز پذیرفتنی و روا است.» (کزازی، ۱۳۶۸: ۱۵۷).

- ۵.۱.۴. علامه همایی: «لفظی را گویند و از آن لازم، معنی مجازی اراده کنند به این شرط که اراده معنی حقیقی نیز جایز باشد.» (همایی، ۱۳۷۳: ۲۰۵)
- ۶.۱.۴. شمیسا: «کنایه جمله یا ترکیبی است که مراد گوینده معنای ظاهری آن نباشد؛ اما قرینه صارفه ای که ما را از معنای ظاهری متوجه معنی باطنی کند، وجود نداشته باشد.» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۶۵)، «کنایه عبارت (ترکیب) یا جمله است نه واژه بسیط.» (همان: ۲۷۷)
- ۷.۱.۴. وحیدیان کامیار: «در کنایه لازم و ملزوم در کار نیست، در کنایه به جای آوردن یک معنی، ملازم یا یکی از ملازم‌های آن را می‌آوریم.» (وحیدیان، ۱۳۷۵: ۵۶)
- ۸.۱.۴. سکّاکي: «در کنایه مبنای گفتار بر انتقال از لازم به ملزوم است و در مجاز از ملزوم به لازم.» (مفتاح العلوم، ۲۱۳، به نقل از شفيعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۴۳)
- ۹.۱.۴. «خواجه نصیر طوسی کنایه را نوعی اشتغال می‌داند و می‌گوید: اشتغال چنانکه چیزی فرا نماید و چیز دیگری خواهند، مثلاً هزل نمایند و جدّ خواهند.» (اساس الاقتباس: ۵۹۵، به نقل از شفيعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۴۲).
- ۱۰.۱.۴. میرزانی: «در زبان فارسی و عربی کنایات یک واژه‌ای و یا چند واژه‌ای داریم.» (میرزانی، ۱۳۷۸: ۸۵۵) کنایه‌های ویژه، کنایاتی هستند که هنگام مطالعه و تحقیق در یک کتاب با آن مواجه می‌شویم؛ اما آن‌ها را کمتر می‌توانیم در کتاب‌های لغت یا حتی فرهنگ‌های کنایی و بلاغی بیابیم؛ مگر در شرح لغات و مشکلات اختصاصی آن کتاب.» (همان: ۱۰۰۷)
- ۱۱.۱.۴. یحیی طالبیان: «در تمام انواع مجاز قرینه است لفظی یا معنوی که نشان می‌دهد گوینده در آن‌ها به معنی حقیقی نظر ندارد و ممکن نیست که مراد وی واقعاً حقیقت آن‌ها باشد، اما یک نوع دیگر هست از کلام که گوینده در طی آن سخن را از لفظ، اسناد یا انشاء در معنی حقیقت به کار نبرده است و نظر به مجاز داشته است، لیکن مانعی دارد که معنی حقیقت هم از آن کلام استنباط شود، این هم البته نوعی مجاز است اما با انواع دیگر تفاوت دارد، مخصوصاً از این جهت که ایهام دارد و دوپهلوست، این طرز بیان را کنایه گویند.» (طالبیان، ۱۳۷۸: ۹۰)
- ۱۲.۱.۴. تجلیل: «کنایه عبارت است از ایراد لفظ و اراده معنای غیرحقیقی آن، آن گونه که بتوان معنی حقیقی آن را نیز اراده کرد.» (تجلیل، ۱۳۶۷: ۸۴)
- ۱۳.۱.۴. منصور ثروت در فرهنگ غیاث اللغات: «کنایت، پوشیده سخن گفتن و سخن پوشیده است و به اصطلاح چیزی را به چیزی در ذهن تشبیه کردن، مشبه را حذف و مشبه به را مذکور ساختن» (صفوی، ۱۳۸۰: ۱/۷۸).

۲.۴. نکات مهم تعاریف کنایه پژوهان:

در تعاریف فوق از کنایه، چند نکته قابل ملاحظه است:

۱.۲.۴. با وجود قدمت علوم بلاغی هنوز در مورد کنایه یک تعریف جامع‌ومانعی ارائه نشده است و همه افرادی که در این زمینه تحقیق کرده‌اند، در ارائه یک تعریف جامع‌تر تلاش کرده‌اند، اما هنوز یک تعریف کامل ارائه نشده است.

۲.۲.۴. بسیاری از تعاریف گر چه متناقض همدیگر نیستند؛ اما در شمول، یکسان و جامع همه موارد لازم نیستند. در یک تعریف، معنای استعاری کنایه، لحاظ می‌شود (تعریف ۱)، در یکی، معانی مجازی آن شرط است (تعریف ۵)، یکی، کنایه را انتقال از معنی لازم به ملزوم می‌داند، (تعریف ۸)، یکی، ذکر لازم و اراده ملزوم را از ویژگی کنایه برمی‌شمرد، (تعریف ۴ و ۳)، دیگری نه لازم را قبول دارد نه ملزوم را؛ بلکه ویژگی کنایه را اراده «ملازم» می‌داند (تعریف ۶).

۳.۲.۴. یک بخش از کتاب «فرهنگنامه کنایه» میرزانی، به نام کنایه‌های ویژه نام‌گذاری شده است و یکی از مثال‌هایش چنین است:

اگرچه باده فرح‌بخش و باد گل بیز است به بانگ چنگ مخور می که محتسب تیز است
محتسب کنایه از امیر مبارزالدین حاکم شیراز است. (میرزانی، ۱۳۷۸: ۱۰۰۹)

۴.۲.۴. ابن اثیر درجایی کنایه را شاخه‌ای از استعاره می‌داند و درجایی از اقسام مجاز می‌داند. (تعریف ۱)

۵.۲.۴. قدامه بن جعفر (متوفی ۳۳۷ هـ ق) از نخستین کسانی است که تعریف مشخص و روشنی از کنایه ارائه کرده است و تا زمان او گویا تعریفی از کنایه ارائه نشده بود، او از کنایه به «ارداف و تتبع» تعبیر کرده است (تعریف ۹).

۶.۲.۴. درجایی کنایه را جمله یا ترکیب می‌دانند (تعریف ۶)، جایی دیگر کنایه را «لفظ» می‌دانند (تعریف ۵) و جایی هم کنایه را یک واژه می‌دانند (در تقابل با چند واژه) و معتقدند کنایه فقط جمله یا ترکیب نیست، مانند «اکنون» و «اینجا». (تعریف ۱۰ و ۶)، شمیسا، تأکید کرده است: «کلمه تنها تا در جمله قرار نگیرد معنی کنایی نخواهد داشت، یعنی محتسب به‌تنهایی هیچ‌وقت امیر مبارزالدین نیست.» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۷۸).

۷.۲.۴. در برخی تعاریف، کنایه با استعاره آمیخته شده است. (تعریف ۱۳)
به‌طور کلی می‌توان ادعا کرد که جاحظ، ابن قتیبه، مبرد و ابن معتر، فنون بلاغی را با مقیاس زبان عربی می‌سنجیدند و از افکار ملل غیر عرب در فنون بلاغت آگاه نبودند. (صفوی، ۱۳۸۰: ۱/۷۸)

۳.۴. استفاده بی‌رویه شارحان و مصححان از کلمه کنایه:

در ذیل و تعلیقات اشعار و متون ادب فارسی بارها مشاهده شده است که شارحان و مصححان به‌جای کلماتی نظیر «منظور از» و «یعنی»، از «کنایه» و «کنایت است از» استفاده کرده‌اند. دستگردی در شرح بیت:

چو کوران گر نه لعل از سنگ پرسم چرا ده بینم و فرسنگ پرسم

نوشته‌اند: «کنایه از اینکه چون می‌دانم دل من با من این ستم روا داشته است، چرا نسبت به دیگران دهم.» (نظامی گنجوی، ۱۳۷۱: ۲۰۸) هم او در شرح بیت ذیل:

باغ سخا را چو فلک تازه کرد
مرغ سخن را فلک آوازه کرد

نوشته‌اند: «کنایه از آنکه تا سخایی نباشد سخنی نیست.» (نظامی گنجوی، ۱۳۶۳: ۵).
جمله فوق می‌توانست چنین باشد: «یعنی» تا سخایی نباشد سخنی نیست.

۴.۴. به کار بردن کنایه در مورد استعاره و مجاز:

«در بسیاری از فرهنگ‌ها رایج است که مجازها و استعاره‌ها را کنایه می‌نامند، فرهنگ نویسان با علم به اینکه کنایه با مجاز و سایر صور خیال تفاوت‌های اساسی دارد، توسعاً آن را به‌جای مجاز و استعاره نیز به‌کار برده‌اند. مثلاً برهان قاطع نرگس را کنایه از چشم معشوق دانسته‌اند.» (معین، ۱۳۷۵: ۴/۲۱۲۹).

شارحان نیز به‌تبع رسم رایج در بین فرهنگ نویسان در بسیاری از موارد به‌جای استعاره و مجاز از کنایه استفاده کرده‌اند، دستگردی در شرح بیت زیر از خسرو و شیرین نظامی:

نمک در دیده بی‌خواب می‌کرد
ز نرگس لاله را بی‌تاب می‌کرد

نوشته‌اند: «نمک کنایه از اشک شور است.» (نظامی گنجوی، ۱۳۷۱: ۸۹)

سجادی ذیل بیت:

سعد ذابح سر بریدی هر شکاری را که شاه
سوی او محور ز خط استوا کردی رها

نوشته‌اند: «محور کنایه از تیر و خط استوا کنایه از کمان است.» (خاقانی، ۱۳۸۶: ۲۰) و در شرح بیت زیر از خاقانی:

نان زرین چرخ دیده است ابر
خوش‌نمک در برابر افشاند است

آورده‌اند: «نان زرین کنایه است از آفتاب» (همان: ۱۰۱۰).

شمیسا در این مورد نوشته است: «باید دقت کرد که اولاً در عرف عام لغتی را که به‌جای لغت دیگر به کار می‌رود، کنایه می‌گویند. مثلاً می‌گویند: در فلان شعر، نرگس کنایه از چشم است و ثانیاً کنایه در عرف خاص گاهی با سمبل یا استعاره مرشحه اشتباه می‌شود. در این بیت مولانا:

بر ما خورشید سایه اندازد
و آن شمع مقیم این لگن گردد

از آنجاکه خورشید نمی‌تواند سایه اندازد، استعاره از شمس تبریزی است نه کنایه.
در برخی از ابیات حافظ به نظر می‌رسد محتسب کنایه از امیر مبارزالدین باشد:

ای دل بشارتی دهمت محتسب نماید
وز می جهان پرست و از میگسار هم

«نماندن» قرینه خفی است که محتسب استعاره است (شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۷۸).

علامه همایی در مورد ذکر کنایه اعم از مجاز و کنایه مصطلح نوشته‌اند: «اصطلاح کنایه در مقابل مجاز از مستحدثات است و قدما لفظ کنایه را اعم از کنایه مصطلح می‌آورده‌اند و کنایه را قسمتی از مجاز می‌شمردند، مثلاً در کتاب *مجازات القرآن* سید رضی هیچ کجا بین کنایه و مجاز

مصطلح فرق نگذارده و همچنین در کتاب *تبیان* شیخ طوسی که در اواسط قرن پنجم هجری تألیف شده، غالباً اصطلاح مجاز را شامل کنایه و کنایه را شامل مجاز بکار برده و در حقیقت مجاز و کنایه را مترادف دانسته‌اند. «(همای، ۱۳۷۳: ۱۹۰)

۵. ۴. به کار بردن اصطلاح مجاز و استعاره، در مورد کنایه:

در بسیاری از منابع (عکس مورد قبل)، در مواقعی که کنایه در معنای بلاغی خود به کار رفته است، استعاره یا مجاز فرض شده است. به عنوان نمونه در فرهنگ کنایات منصور ثروت که اساس کار خود را پنج فرهنگ (جهانگیری، برهان قاطع، چراغ هدایت، غیاث اللغات و آندراج) قرار داده است، موارد بسیاری را که فرهنگ‌نویسان کنایه را تحت عنوان مجاز آورده‌اند، ذکر کرده است. مثلاً: بالا آوردن، مجازاً استفراغ کردن. (دهخدا) پا از پیش به در رفتن، مجازاً تقصیر، (چراغ هدایت)، مجازاً تاریکی، سیاهی (غیاث اللغات)، دامن پوشیدن بر... مجازاً در حفظ و حمایت خود گرفتن، (دهخدا).

علامه همایی مثال «غمر الرداء» را در این مورد ذکر کرده و متعرض شده‌اند که در بیت زیر:
غمر الرداء اذا تبسم ضاحكاً غلقت لضحکته رقاب المال
 «یعنی مرد بخشنده‌ای که چون بخندد، اموالش در دست سائلان چنان بسته شود که خود قادر به انفکاک نباشد، گویند که ردا را برای عطا استعاره آورده و غمر را که اصلاً به معنی آب فراوان و مناسب با شخص کثیرالعطاست، ذکر کرده است؛ پس در غمر استعاره مجرده است. گاهی این کلمه را مجاز مرسل نیز مثال می‌آورد. در فصل کنایه نیز بعضی به همین غمرالردا مثال زده‌اند. به عقیده نگارنده، اگر غمر الردا را داخل کنایه مصطلح بدانیم، مناسب‌تر از مجاز و استعاره است.» (همای، ۱۳۷۳: ۱۹۰ - ۱۸۹).

«فرق مابین مجاز و کنایه بنا بر معروف این است که در مجاز استعمال لفظ است در غیر معنی موضوع له با قرینه صارفه و چون قرینه صارفه با مجاز است، اراده معنی حقیقی ممتنع می‌باشد؛ اما در کنایه قرینه صارفه‌ای نیست و از این جهت اراده معنی حقیقی جایز است و بالجمله فرق کنایه و مجاز به این است که اگر اراده معنی حقیقی ممکن نباشد، آن را مجاز و اگر اراده معنی حقیقی جایز باشد، آن را کنایه می‌گویند» (همان: ۲۰۶).

یکی دیگر از مباحث بحث‌برانگیز و مشوّش در حوزه بلاغت، موضوع استعاره تمثیلیه است که گاهی اوقات با عنوان‌های استعاره مرکّب و مجاز مرکّب بالکنایه نیز تعریف شده است.

«استعاره تمثیلیه، هر گاه جمله‌ای در غیر معنی ماوضع له، با علاقه مشابّهت به کار ببرند، آن را تمثیل یا استعاره مرکّب یا استعاره تمثیلیه یا مجاز مرکّب بالاستعاره گویند، به بیان دیگر، هرگاه مشبّه یا مستعار له حذف شود و مشبّه به یا مستعار منه مذکور بصورت جمله باشد و وجه شبه یا جامع نیز صورت و هیأتی منتزع از امور متعدد باشد، استعاره تمثیلیه خواهد بود» (علوی‌مقدم، ۱۳۷۶: ۱۲۷)

در بسیاری از کتاب‌ها کنایه و استعاره تمثیلیه را تحت یک تعریف آورده‌اند و شواهد مشترکی برای آن آورده‌اند؛ مانند «آب در هاون کوبیدن».

«... در این صورت باید به تأمل عقلی دریافت که جمله در معنای خود به کار نرفته است و به علاقه مشابهت، معنای دیگری را افاده می‌کند. مثلاً «آب در هاون کوبیدن» ممکن (متعارف) نیست و مراد از آن به قیاس (علاقه مشابهت) عملی لغو و ابلهانه است» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۱۹۴) برخلاف نظر ارائه‌شده، کوبیدن آب در هاون، ممکن است؛ یعنی اراده معنی حقیقی کلام و قرینه صارفه‌ای وجود ندارد، هرچند غیرمتعارف باشد.

همچنین نوشته‌اند: «قدما به خطا به این‌گونه کاربردها [آب در هاون کوفتن] را کنایه اطلاق می‌کرده‌اند» (گلی، ۱۳۸۷: ۱۵۷)

اگر در تعریف استعاره تمثیلیه بگوییم: استعاره تمثیلیه، جمله (ترکیبی) است که در غیر معنای اصلی و حقیقی خود به کار می‌رود، با علاقه مشابهت، همراه با قرینه‌ای است که مانع اراده معنای اصلی و حقیقی شود و جنبه تمثیلی یا ضرب‌المثلی داشته باشد؛ یعنی مأخوذ از تشبیه تمثیلی باشد، بهتر است. در کنایه معمولاً قرینه صارفه ندارد. در کنایه کلام یکی است، اما دو معنی از آن برمی‌آید و نوعی ابهام و ابهام دارد؛ درحالی‌که استعاره تمثیلیه چنین نیست و در کنایه، شرط تشبیه وجود ندارد. استعاره تمثیلیه قابلیت واسطه و استدلال ندارد اما در کنایه میان مکنی به و مکنی عنه، نوعی استدلال و واسطه هست. با توجه به این تفاوت‌ها تا حدی می‌توان بسیاری از ابهامات را از بین ببرد.

۶.۴. ایراد امثالی در فرهنگ‌ها تحت عنوان «کنایه» که کنایه نیستند:

علاوه بر اینکه کنایه را در مورد استعاره و مجاز بکار برده‌اند و یا استعاره و مجاز را در مورد کنایه بکار برده‌اند در بسیاری از فرهنگ‌ها مواردی جز کنایات ذکر شده‌اند که گنجاندن آن‌ها تحت عناوین سه‌گانه فوق (مجاز، استعاره، کنایه)، قابل تأمل است. به‌عنوان مثال، در فرهنگ جهانگیری، شکیبا کنایه از ترش‌رو آمده است. در فرهنگ معین کیاب‌تر کنایه از برف ذکر شده است. در فرهنگ‌نامه کنایه، احول کنایه از حسود و بخیل آمده است. با ذکر این بیت:

همه روز اعور است چرخ و لیک احول است آن زمان که کینه ور است

(خاقانی، ۱۳۸۶: ۶۳)

۷.۴. همگام نبودن تحقیقات معاصر با دانش زبان‌شناختی:

«در کتب قدیم و سنتی بلاغت، خلط مبحث‌های فراوانی دیده می‌شود که نمونه‌اش در مورد مجاز و کنایه و استعاره ذکر شد؛ اما در کتب معاصران و تحقیقات آن‌ها در حوزه علوم بلاغی، خصوصاً کنایه، انتظار می‌رود همگام با دانش زبان‌شناختی پاره‌ای از این مشکلات آسان گردد. به‌عنوان نمونه «جملات اصطلاحی در زبان‌شناسی به جملاتی گفته می‌شود که به لحاظ معنایی

«تیره» محسوب می‌شوند و اهل هر زبانی آن‌ها را همچون واژه‌های بسیط فرامی‌گیرند.» (صفوی، ۱۳۷۹: ۲۵۶). اگر بسامد هر عبارتی به اندازه‌ای باشد که در هر بار یک معنی از آن به دست آید یا به عبارتی مصطلح و به یک واژه بسیط تبدیل شود، قابل ذکر در فرهنگ‌های لغات خواهد گشت. در مورد کنایه هم باید گفت بسیاری از کنایات که به اصطلاح (idioms) تبدیل شده‌اند، حالت کنایه بودن خود را کم‌رنگ کرده‌اند و از «شفافیت» معنایی به درآمده‌اند. به عنوان مثال جمله الف. شفاف و ب. تیره است:

الف: کتابی بهش دادم. ب: وعده سر خرمنش دادم.

یا روابط هم‌نشینی و جانشینی مطرح شده توسط سوسور که منجر به شناسایی دو قطب استعاره و مجازی شد، می‌تواند در مورد کنایه و مجاز به کار گرفته شود و با قرار دادن مجاز در محور هم‌نشینی معنایی تا حدی مشکل را حل کند. از متأخرین تنها شمیسا به این نکته پی برده است. (همان: ۲۴۲).

۸.۴. مبهم بودن واژه «وضوح» و «خفا» در کنایه که برحسب آن کنایه را به ایما، تلویح، رمز و تعریض تقسیم کرده‌اند:

«قدماء، کنایه را از نظر وضوح و خفا و کثرت وسایط و سرعت یا کندی انتقال از مکنی به مکنی‌عنه، به موارد زیر تقسیم کرده‌اند: تلویح، ایما، رمز، تعریض.» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۷۶). «معلوم نیست که شدت وضوح در تعریض و تلویح به چه بستگی دارد. به عنوان مثال، وقتی کسی موقع پیتزا خوردن، کیف اسناد خود را گم کند، دوستش بعد مدتی به او می‌گوید: «دیگه پیتزا نمی‌خوری؟» فقط خود اوست که متوجه این تعریض می‌شود؛ برای دیگران در جمله ابهامی دارد. یعنی تعریض یک شیوه ارتباط دو نفره است که فقط خودشان از موضوع اطلاع دارند؛ به این ترتیب می‌توان گفت تعریض اساساً در ادبیات کاربرد ندارد.» (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۲۸). «در بسیاری از کتب بلاغی در تعریف کنایه، وقتی به تعریض رسیده‌اند، آن را جزو کنایه دانسته‌اند و معتقدند کنایه، مترادف تعریض است و بحث کنایه را باب الکنایه و التعریض گفته‌اند. (نک: الصناعتین ص ۴۰۷ و ترجمان البلاغه ص ۹۹). بعضی آن را جدا از کنایه دانسته‌اند.» (مفتاح العلوم ص ۴۱۲) (نقل از شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۷۳).

عده‌ای هم چون کزازی و میرزانی تعریض را از اقسام کنایه دانسته‌اند. (کزازی، ۱۳۶۸: ۱۶۶ و (میرزانی، ۱۳۷۸: ۸۹۲).

شدت وضوح و خفا در کنایه به چه چیزی بستگی دارد؟ آیا کسی از عبارتی مثل: «پیتزا خوردن» در جمله فوق معنی «گم کردن اسناد» را درک می‌کند؟ اگر درک نمی‌کند این درجه‌بندی شدت وضوح و خفا برای چیست؟

اشعار فراوانی در ادبیات فارسی وجود دارد که به منظور خاصی سروده شده‌اند، یعنی تعریض دارند، اما امروزه آن معنای خاص درک نشده است و شعرگونه‌ای دیگر و بدون تعریض

معنی شده است، یعنی شاعر تا خودش تمام اشعارش را شرح نکند، متوجه منظور اصلی‌اش نخواهیم شد و اگر در شعری تعریضی به کاربرد، برای دیگر مخاطبان مفهوم نخواهد بود.

۹.۴. عدم توجه به مبانی جامعه‌شناختی در بحث کنایه:

در کتب تخصصی، کمتر به این مسئله توجه شده است که مبانی جامعه‌شناختی کنایات را تحلیل نماید، فقط به ردیف کردن و جمع‌آوری آن‌ها بسنده کرده‌اند. ذکر عوامل روانی کنایه‌سازی در جوامع مختلف باعث می‌شود تا حدی بافت کنایات تبیین گردد. عواملی مانند دین و مذهب، جنسیت، قدرت‌های مختلف و... باعث می‌شوند گویندگان یک‌زبان، به‌صورت کنایی، رمزی و قراردادی صحبت کنند. هرگاه زبان آن‌ها رمزگشایی شود، جای آن را واژه‌ها و عبارات دیگر می‌گیرند که قبلاً نبودند. زبان عرف، زبان زرگری و زبان گروه‌های شغلی مختلف همه سرشار از رمز و راز و کنایه هستند و بایسته است در بخش کنایه، به‌طور مبسوط به این امر پرداخته شود؛ اما چنین اتفاقی نیفتاده است.

میرزانی، در فرهنگ‌نامه هزار و پنجاه‌صفحه‌ای خود، چند عامل ترک تصریح را بررسی کرده است که می‌توان به چند مورد زیر اشاره کرد: الف: علت بلاغی؛ ب: ترس؛ ج: مراعات ادب و نزاکت؛ د: آگاهی دادن مخاطب بر عظمت ملزوم کنایه؛ ه: امتحان کردن هوش و استعداد مخاطب؛ و: به کار گرفتن واژه‌ای زیباتر از آنچه منظور ماست؛ ز: مبالغه؛ ح: اختصار؛ ط: آگاهی دادن از سرنوشت کسی.

در اینجا گرچه دلایل خوبی جمع‌آوری شده است، اما واضح است که کنایی صحبت کردن یا ترک تصریح، عللی فراتر از این امور دارد و باید به‌طور همه‌جانبه و با استفاده از علوم و رشته‌های مختلف تحلیل شوند.

۱۰.۴. عدم توجه به متن و بافت کلام:

یک عبارت بسته به متن و بافت، می‌تواند معانی متعدد مختلفی داشته باشد که گاهی متناقض همدیگرند؛ اگر متن نباشد در رسیدن به معنای موردنظر گوینده و نویسنده اشکال پیش خواهد آمد. به‌عنوان مثال: «بادپیمایی کردن» به‌تنهایی و بدون داشتن بافت معلوم، الزاماً کنایه نخواهد بود، اگر در متنی که مربوط به هواشناسی است قرار گیرد، بادپیمایی، دیگر کنایه نیست. به همین گونه‌اند: تنگ‌چشم، کوتاه آستین و کله‌گنده.

بسیاری از فرهنگ‌ها (حتی فرهنگ‌های تخصصی کنایه)، عبارتی را کنایه دانسته‌اند، اما برایش مثالی ذکر نکرده‌اند تا بافت گفتار و نوشتار معین گردد و به‌این‌علت است که بسیاری از عبارات فرهنگ‌ها قابل‌فهم نیست، چراکه بسیاری از اعمالی که در روزگاری غیرممکن تلقی می‌شدند؛ امروز به دستگیری علوم مختلف، ممکن گشته‌اند و امروز به‌صراحت نمی‌توان تأکید کرد که «نقش بر آب زدن» کنایه از امر باطل و غیرممکن است شاید به کمک علوم جدید بتوان واقعاً بر آب نقش زد یا باد را به کمک دستگاه‌های هواشناسی پیمود.

۱۱.۴. «نوشتار، بنیاد»ی بودن تعاریف ارائه‌شده:

«گرچه کنایه، مختص نظم و نثر و شعر نیست و در زبان روز مرّه هم کاربرد فراوان دارد، اما در تعاریف کنایه همیشه آن را ویژه نویسندگان و شعرا دانسته‌اند. در مطالعات سنتی بلاغت، جایی برای زبان کاربردی و روزمره وجود ندارد. مثال‌هایی که انتخاب‌شده است مبنای نوشتاری دارند. این در حالی است که هر زبانی، از آنجایی که زبان است، از کنایه استفاده می‌کند. حتی عده‌ای معتقدند کنایه از زبان خودکار به زبان شعر راه می‌یابد و در آن برجسته می‌شود.» (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۲۷).

به لحاظ وام‌گیری نوشتار از گفتار در مبحث کنایه، جا دارد مبنای مردمی بعضی از کنایات تصریح شود. اختصاص کنایه به شعر و نظم و نثر آن را یک شگرد ادبی محسوب کرده است؛ درحالی‌که اگر صحبت یک‌ساعته جمعی از مردم کوچه و بازار جمع‌آوری و ثبت و ضبط شود، ثابت می‌کند که مردم عوام و کوچه و بازار از این شگرد بیشتر استفاده می‌کنند. نمونه بارز چنین حالتی در کتاب‌های زیر آمده است: «فرهنگ لغات مخفی یا مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی زبان، از مهدی سمایی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۶ و فرهنگ جبهه، مهدی فهیمی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی، تهران، دفتر نشر و گسترش فرهنگ جبهه، ۱۳۷۴»

زبان آرگو یا زبان لات‌های کوچه و بازار، خود شاهد دیگری است؛ اما تابه‌حال کسی از آن‌ها در مباحث بلاغی و خصوصاً در کتب تخصصی و تعاریف ارائه‌شده، یاد نکرده است.

۱۲.۴. ذکر خصوصیات گویشی به‌عنوان کنایه:

در بعضی از زبان‌ها یا گویش‌ها تعبیرات و ترکیباتی وجود دارد که با زبان معیار کمی تفاوت دارد. عدم توجه به مسائل گویشی باعث شده است فرهنگ‌نویسان و به‌تبع آن‌ها شارحان و مصححان به آن‌ها معنایی کنایی بدهند و ذیل کنایه عنوان ثبت کنند. برای مثال در آندراج (و به‌تبع آن در فرهنگ کنایات منصور ثروت، ص ۴۷۹) «نان شکستن» کنایه از نان خوردن آمده است، اما بسیار محتمل است که ذکر مصدر شکستن برای نان، یک خصیصه گویشی باشد تا بلاغی. نظیر آن فعل «دوختن» است که در بعضی از مناطق کرمان به «دوشیدن» شیر اطلاق می‌شود، کسی که در یک محیط زبانی دیگر زندگی می‌کند، وقتی با اصطلاح روبرو می‌شود، نباید آن را یک کنایه بداند و بنویسد «دوختن حیوانات» کنایه است از دوشیدن شیر آن‌ها، چراکه دوختن گونه دیگری از دوشیدن است، مانند شنیدن و شنفتن.

از آنجاکه شعرا و ادبای ایران هرکدام در محیط زبانی خاصی بزرگ شده‌اند، لزوماً غیر از زبان فارسی- زبان شعر و ادب ایران- با زبان دیگری نیز آشنا بوده‌اند، پس طبیعی است که از واژه‌ها و ترکیبات و اصطلاحات محلی نیز در شعر خود استفاده کنند. چنین تغییرات محیطی و گویشی در زبان و ادبیات فارسی بسیار به چشم می‌خورد. غریب بودن یک عبارات، مثلاً نان شکستن، دلیل کنایه بودن آن نیست.

۱۳.۴. عدم توجه به ایهام گونگی بعضی از کنایات:

در بسیاری از تعاریف ارائه شده به این نکته که کنایه ممکن است معنی ظاهری نیز داشته باشد، اشاره شده است. (نک: شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۶۵ و همایی، ۱۳۷۳: ۲۰۵)

«وقتی گفته می‌شود «هی نووم الضحی» کنایه است از اینکه، زن موردنظر دارای خدمتکار است که کارهای او را انجام می‌دهد. درعین حال هیچ مانعی وجود ندارد که این زن واقعاً تا ظهر بخوابد. (شوقی ضیف، ۱۳۸۳: ۴۲۳). یا وقتی گفته می‌شود فلانی سربه‌زیر است می‌توان هر دو معنای ظاهری و باطنی را اراده کرد. در این مواقعی که اراده معنای ظاهری و معنای دور مراد گوینده هر دو از متن مجاز است، می‌توان گفت کنایه با ایهام تفاوتی ندارد. مثلاً در مصرع «شاید به خواب شیرین فرهاد رفته باشد»، هم می‌توان به شیرین در معنای ظاهری توجه کرد هم در معنای معشوقه فرهاد». (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۲۷).

وحیدیان کامیار درجایی با بحثی گذرا بین کنایه و ایهام فرق گذاشته است و به‌طور کلی آن دو را متمایز دانسته است. (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۵: ۵۸)؛ اما باید افزود بعضی از کنایات، ایهام هم می‌باشند، مانند وقتی که گردن کلفت کنایی، گردن کلفت ظاهری هم باشد. شمیسا در ذیل بیت حافظ:

عاشق از قاضی نترسد می‌بیار بلکه از یرغوی دیوان نیز هم نوشته‌اند: «قاضی اشاره به برهان‌الدین وزیر امیر مبارزالدین است که در ضمن قاضی‌القضات شیراز هم بود.» آیا می‌توان گفت که قاضی به‌صورت مفرد کنایه از خواجه برهان‌الدین است، یا در شعر حافظ با قرائن معنوی متوجه این نکته می‌شویم وانگهی قاضی در اینجا ایهام دارد نه اینکه کنایه باشد (ربط لازم و ملزومی در کار نیست)، (نقل از شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۷۸).

۴. نتیجه‌گیری:

در این پژوهش، پس از بررسی انواع تعاریف کنایه و بررسی نمونه‌های موجود، علل مختلف تفاوت در تعاریف و اشکالات موجود در آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد یکی از لغزشگاه‌های شرح متون ادبی کهن، معانی ترکیبات کنایی است. منتقدان و شارحان، زبان روزمره را دارای استعاره و کنایه و مجاز ندانسته‌اند و همیشه سعی کرده‌اند تمام مثال‌های بلاغت را از متون ادبی استخراج کنند؛ درحالی‌که مردم عوام و کوچه و بازار از این شگرد بیشتر استفاده می‌کنند. در کتب بلاغی موجود، تعاریف مختلفی از کنایه ارائه شده است، این تعاریف به حدی است که گاهی همپوشی و اشتغال دارد، گاهی متناقض است، گاهی تغییر نام است و... در ذیل و تعلیقات اشعار و متون ادب فارسی بارها مشاهده شده است که شارحان و مصححان به‌جای کلماتی نظیر «منظور از» و «یعنی»، از «کنایه» و «کنایت است از» استفاده کرده‌اند. در بسیاری از فرهنگ‌ها رایج شده است که مجاز و استعاره و حتی ایهام را کنایه نامیده‌اند. روابط هم‌نشینی و جانشینی مطرح شده توسط زبان‌شناسان به‌خصوص سوسور که منجر به شناسایی دو قطب

استعاره و مجازی شد، می‌تواند در مورد کنایه و مجاز به کار گرفته شود و با قرار دادن مجاز در محور هم‌نشینی معنایی تا حدی مشکل را حل کند. اشعار فراوانی در ادبیات فارسی وجود دارد که به‌منظور خاصی سروده شده‌اند، یعنی تعریض دارند، اما امروزه آن معنای خاص درک نشده است و به‌گونه‌ای دیگر و بدون تعریض معنی شده است. پس در کل، آوردن تعریض در زیرمجموعه کنایه، خالی از اشکال نیست. در کتب تخصصی، مبانی جامعه‌شناختی کنایات، کمتر موردتوجه واقع شده است و فقط به‌ردیف کردن و جمع‌آوری آن‌ها بسنده کرده‌اند. یک عبارت بسته به متن و بافت، می‌تواند معانی متعدد مختلفی داشته باشد که گاهی متناقض همدیگرند؛ اگر متن نباشد در رسیدن به معنای موردنظر گوینده و نویسنده اشکال پیش خواهد آمد. عدم توجه به مسائل گویشی باعث شده است فرهنگ‌نویسان و به‌تبع آن‌ها شارحان و مصححان به آن‌ها معنایی کنایی بدهند و ذیل کنایه ثبت کنند. در جهت رفع مشکلات کنایه‌پژوهی، ارائه راه حل جامع و مانع به این سادگی امکان‌پذیر نیست؛ ولی برای پرهیز از کاربرد غلط این اصطلاح ادبی در متون فارسی، راهکارهایی به شرح زیر پیشنهاد می‌گردد.

۱. اصطلاح کنایه منحصرأ برای متون ادبی استفاده نگردد؛ چراکه در متون دیگر نیز کاربرد دارد.
۲. با شناخت صحیح از بحث استعاره و مجاز از آمیخته شدن این اصطلاحات با کنایه پرهیز شود.
۳. منتقدان و شارحان متون ادبی در به‌کارگیری کلمات، نهایت دقت را داشته باشند و در موارد لازم از به کار بردن «کنایه» به‌جای واژه‌هایی مانند «یعنی، منظور از ...» خودداری نمایند.
۴. کاربرد کنایه از نوع تعریض در متون، ایراد دارد و بهتر است استفاده نگردد.
۵. بهتر است در تشخیص کنایه به مسائل جامعه‌شناختی متن نیز توجه گردد.
۶. از کاربرد اصطلاح کنایه در توضیح یک لغت یا اصطلاح بدون توجه به متن موردنظر، خودداری گردد؛ زیرا که در بسیاری از موارد، بدون توجه به متن و معنای آن، استفاده از این اصطلاح نمی‌تواند صحیح باشد.
۷. اصطلاحات مربوط به گویش‌ها و مناطق دوزبانه را نباید با کنایات ادبی آمیخت و تفکیک درست آن‌ها ضروری است.

منابع

- برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی (۱۳۶۱). *برهان قاطع*، به تصحیح محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- تقوی، نصرالله (۱۳۶۲). *هتجار گفتار در فن معانی و بیان و بدیع فارسی*، چاپ دوم. فرهنگ‌سرای اصفهان.
- تجلیل، جلیل (۱۳۶۷). *معانی و بیان*، چاپ هشتم، تهران: چاپ مازیار.
- ثروت، منصور (۱۳۷۹). *فرهنگ کنایات*، چاپ سوم. تهران: سخن.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۸۶). *دیوان*، تصحیح ضیاءالدین سجادی، چاپ سوم. تهران: زوار.
- خضری، علی، بلاوی، رسول، فتحی مقدم، معصومه (۱۳۹۶). «مطالعه تطبیقی ساختار کنایه در زبان فارسی و عربی»، نشریه نقد ادبی و بلاغت، شماره ۱، صص ۸۹-۱۰۶.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۷). *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین، تهران: سازمان لغت‌نامه.

دهم‌رده، حیدر علی، امیری خراسانی، احمد، طالبیان، یحیی، بصیری، محمدصادق (۱۳۸۶). «کنایه، لغزان‌ترین موضوع در فن بیان»، نشر پژوهی/ادب فارسی (ادب و زبان)، شماره ۲۲، صص ۱۱۳-۱۳۸.

ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۷). «تفاوت کنایه با ضرب‌المثل»، پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱۰، صص ۱۰۹-۱۳۳.

رزاقتی‌شانی، علی (۱۳۹۱). «کنایه در فرهنگ‌های لغت»، مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره ۱۰۳، صص ۶۱-۶۸.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۴). شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب، چاپ هشتم. تهران: علمی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲). صور خیال در شعر فارسی، چاپ پنجم. تهران: آگاه.

شمیسا، سیروس (۱۳۷۶). بیان، تهران: فردوس.

صفوی، کورش (۱۳۸۰). *تاریخ‌شناسی به‌لایت*، ۲ جلد، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

_____ (۱۳۷۹). *درآمدی بر معنی‌شناسی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

ضیف، شوقی، (۱۳۸۳) *تاریخ و تطور علوم بلاغت*، ترجمه محمدرضا ترکی، تهران: سمت.

طالبیان، یحیی، (۱۳۷۸)، *صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی*، کرمان: عماد کرمانی.

علوی مقدم، محمد و اشرف زاده، رضا. (۱۳۷۶). *معانی و بیان*، تهران: سمت، چاپ اول.

کزازی میر جلال الدین، (۱۳۶۸)، *بیان (زیباشناسی سخن پارسی)*، تهران: نشر مرکز.

گلی، احمد. (۱۳۸۷)، *بلاغت فارسی (معانی و بیان)*، تبریز: آیدین.

محمد پادشا (شاد)، (۱۳۳۵)، *آندراج*، زیر نظر دکتر معین، تهران: خیام.

معین، محمد، (۱۳۷۵)، *فرهنگ فارسی*، چاپ نهم، شش جلد، تهران: امیرکبیر.

میرزانی، منصور، (۱۳۷۸)، *فرهنگ‌نامه کنایه*، تهران: امیرکبیر.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف، (۱۳۷۱)، *خسرو و شیرین*، تصحیح وحید دستگردی، تهران: موسسه مطبوعاتی علمی.

_____ (۱۳۶۳)، *مخزن الاسرار*، تصحیح وحید دستگردی، تهران: موسسه مطبوعاتی علمی.

نفیسی، علی اکبر، (بی‌تا) *فرهنگ ناظم‌الاطباء نفیسی*، تهران: خیام.

وحیدیان کامیار، تقی، (۱۳۷۵)، «کنایه، نقاشی زبان»، *مجله نامه فرهنگستان*، شماره ۸، صص ۵۵ - ۶۹.

همایی، جلال‌الدین، (۱۳۷۳)، *معانی و بیان*، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: موسسه نشر هما.

References:

- Alavi Moghadam, Mohammad and Ashrafzadeh, Reza (1997). *Ma'ani wa Bayan*, first edition, Tehran: Samt. [In Persian]
- Burhan, Mohammad Hossein Ibn Khalaf Tabrizi (1983). *Burhane Qate`*, corrected by Mohammad Moin, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (1959). *Dictionary*, Tehran: Dictionary Organization, under the supervision of Mohammad Moin. [In Persian]
- Dehmardeh, Haider Ali, Amiri Khorasani, Ahmad, Talebian, Yahya, Basiri, Mohammad Sadeq (2006). "Irony is the most slippery topic in the art of expression", *Prose Study of Persian Literature (Literature and Language)*, No. 22, pp. 113-138. [In Persian]
- Goli, Ahmad (2008). *Persian Rhetoric (Ma'ani wa Bayan)*, Tabriz: Aydin. [In Persian]

- Homai, Jalaluddin (1995). *Ma'ani va Bayan*, by Mahdokht Banoo Homai, Tehran: Homa Publication Institute. [In Persian]
- Kazzazi Mir Jalal Al-Din (1990). *Bayan* (Aesthetics of Persian speech), Tehran: Publishing Center. [In Persian]
- Khaqani, Afzal ul din Badil (2008). *Diwan*, edited by Zia ul din Sajjadi, third edition, Tehran, Zowwar, . [In Persian]
- Khezri, Ali, Blaavi, Rasool, Fathi Moghadam, Masoumeh (2016). "comparative study of the structure of irony in Persian and Arabic", *Literary Criticism and Rhetoric Journal*, No. 1, pp. 89-106. [In Persian]
- Mirza Nia, Mansour (2000). *Dictionary of Allusions*, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Mohammad Padsha (Shad) (1957). *Anandraj*, under the supervision of Dr. Moin, Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Moin, Mohammad (1997). *Farhang Farsi*, Tehran: Amir Kabir, 9th edition, six volumes. [In Persian]
- Nafisi, Ali Akbar (No date). *Farhang Nazem al-Atebba Nafisi*, Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Nizami Ganjavi, Elias bin Youssef (1993). *Khosrow and Shirin*, edited by Vahid Dastgerdi, Tehran: Scientific Press Institute. [In Persian]
- Nizami Ganjavi, Elias bin Youssef (1985). *Makhzan al-Asrar*, edited by Vahid Dastgardi, Tehran: Scientific Press Institute. [In Persian]
- Razzaghishani, Ali (2012). "Irony in dictionaries", *Persian language and literature development magazine*, number 103, pp.61-68. [In Persian]
- Safavi, Korush (2010). *From Linguistics to Literature*, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art, 2 volumes. [In Persian]
- Safavi, Korush (2001). *an introduction to semantics*, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art. [In Persian]
- Sarwat, Mansour (2001). *Farhang Kenayat*, Tehran: Sokhan, third edition. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (1994). *Imagery in Persian Poetry*, 5th edition, Tehran: Agah. [In Persian]
- Shamisa, Sirus (1998). *Bayan*, Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Tajlil, Jalil (1988). *Ma'ani wa Bayan*, 8th edition, Tehran: Maziar Publishing House. [In Persian]
- Talebian, Yahya (1999). *Imagination in the poetry of Khorasani style poets*, Kerman: Imad Kermani. [In Persian]
- Taqvi, Nasrullah (1984). *"Norm of speech in the art of meaning and expression and Persian innovation"*, second edition, Farhangsarai of Isfahan. [In Persian]
- Vahidian Kamiyar, Taghi (1997). "Irony, Language Painting", *Farhangistan Magazine*, No. 8, pp. 55-69. [In Persian]
- Zarrinkoob, Abdul Hossein (1995). *The poem without lies, the poem without a mask*, 8th edition, Tehran: Elmi. [In Persian]

- Zeif, Shoghi (2005). *History and development of rhetorical sciences*, translated by Mohammad Reza Turki, Tehran: Samt . [In Persian]
- Zolfiqari, Hassan (2009). "The difference between irony and proverb", *Persian language and literature researches*, number 10, pp.109-133 . [In Persian]